१९/३ a+b

अथ

(A)

99/3 a+b

ग्रन्थनामः-	"भामती"	(द्वितीयाध्याये चतुर्थपादः)
कर्तृनामः-	वाचस्पतिमिश्रः"	{तृतीयाध्याये प्रथमद्वितीयपादौ}
विषयः -	अद्वैतवेदान्तशास्त्रम्	

Bhamati

862 & 863

११/३

११/३ (७)

वाचस्पतिद्वितीयाध्यायश्चतुर्थपादारंभः

११/३ (७)

वा.र.४ ॐ श्रीगणेशाय नमः ॥ तथा प्रामाण्य ॥ यद्यपि ब्रह्मवेदनेन सर्ववेदनप्रतिज्ञातदुपपादनश्रुति
विरोधाद्बहुतराद्वैतश्रुतिविरोधाच्च प्रामाण्यानां सर्गादौ सद्ब्रह्मश्रुतिर्विषयदमतत्वादिश्रुतयश्च वा
न्यथा कथंचिन्नेतुमुचिता तथाप्यन्यथानयनप्रकारमविद्वानैर्यथानुपपद्यमानैः काचिच्छ्रुतिर्ब न्य
१ हीरन्यपर्यवसितेति मन्वानः पूर्वपक्षप्रतिज्ञात्वं चाभ्युपगम्य विप्रतिपत्तिकरणपूर्वपक्षहेत्वन्यथाप न
त्तितत्र तावदिति ॥ शाद्वैकप्रमाणत्वसमधिगम्या हि महाभूतोत्पत्तिः तस्याः पवनादौ निवर्तते ति
तत्र तत्प्रमाणाभावेन तदभावः प्रतीयते यथा चैतद्वेदनतत्कर्मध्यक्षतापादयत्ये ॥ अत्रापा
ततः श्रुतिविप्रतिपत्त्या नध्यवसायेन पूर्वपक्षपिण्डसंक्षेपवेत्यभिमते पूर्वपक्षमवतारयति ॥
अभिमतापोस्यवर्णितः पानव्यापकतद्दित्यत्रास्वप्रतिग्रहे छापाधिकरणपूर्वपक्षे यत्रा
पि सादृश्यं तदापि कास्त्यं ना कौतस्तु स्यादेतदेवं यदि सर्गादौ जाण सद्ब्रह्मश्रुतिरन्यथासिद्धा न
भवेत्तत्त्वन्यपरत्वेषामिति अभिति ॥ अवांतरप्रलये प्रलयमिति साधनान्नो स्थितिर्व्यवस्थितिदर्पोपानु
पक्रमः ॥ तत्राधिकारिपुरुषः प्रजापतिरप्राणाद एवं त्रैलोक्यसमाचं प्रलीनं अनतसदीपान्त्राण

नापेक्षत्वसाक्षाति रूपपन्नार्थो। तस्माद्भूयसीनां श्रुतीनामनुग्रहाय सर्वज्ञानप्रतिज्ञोपपत्त्यर्थं स्वचोत
रस्य संदर्भस्य गौणत्वेनुप्रतिज्ञा तापि नगुणभावेनानपेक्षितार्थत्वप्रसंगात्। प्राणश्रुतिनर्थैव बहु
त्वसो न्विकारा इति॥ नचैवं तत्त्ववेदनादिवत्सर्वेषां प्राणानामुत्पत्तिश्रुतिः॥ क्वचित्तत्त्वेषामुत्पत्ति
श्रवणं उत्पत्तिश्रुतिस्तत्रतत्र प्रदर्शिता तस्माद्वैषम्यं चेत्तत्त्ववेदनपोषधादिमिदिति॥ केचित्तु यद
धिकरणव्याख्याने न गौणसंभवादिति सूत्रं व्याचक्षते॥ गौणी प्राणानामुत्पत्तिश्रुतिः दसंभवा
दुत्पत्तेरिति॥ तदयुक्तं। विकल्पासहत्वात्॥ तथाहि प्राणानां जीववद्वा विकृतब्रह्मात्मतया नु
त्पत्तिः स्यात् ब्रह्मणः अंशत्वेनोत्तरतया वा न तावज्जीववदेषामविकृतब्रह्मात्मता जडत्वात्॥ तस्मात्तत्त्वा
न्तरतयेषामनुत्पत्तिरास्थेया॥ तथा च ब्रह्मवेदनेन सर्ववेदनप्रतिज्ञाव्याहतिः कस्य चेदं तत्त्वा
कोपस्थितिः॥ एतदाह वियदधिकरणेहीति॥ तस्माच्छ्रुतेश्च॥ निगदव्याख्यातमस्य भाष्यं॥ तत्त
त्त्वेवाभावः॥ वा च इति वाक्यान्न सामुपलक्षणं॥ अयमर्थः॥ तत्रापि तेजःप्रभृतीनां स
छोमाणस्सहितैनैकेति ब्रूषे तत्राप्युक्तेति ब्रूमहे। तथाहि यस्मिन्प्रकरणे तेजोवन्नपूर्वकत्वं वाक्या

णाम्नः सामाम्नायते अन्नमयं हीत्यादिना। तथा हि सुरम्यार्थं न ततस्तत्सामान्यात्सर्वेषामेव प्राणानां
सृष्टिरुक्ता॥ अपर आह। तथापि ब्रह्मविवर्तकार्याणां नामरूपव्याक्रियायामुपक्रमोपसंहारपर्यालोचने न
याऽक्रमं तत्र प्रसिद्धेरब्रह्मकार्यत्वप्रपंचार्थमेव प्राणादीनामपोमयत्वाद्याम्नानमिति तन्नैवं तत्रा
पि प्राणसृष्टिरिति सिद्धं॥ समगतेर्विशेषितत्वाच्च॥ अवांतरसंगतिमाह उत्पत्तिविषय इति॥ सं
शयकारणमाह श्रुतिविप्रतिषेधादिति विषयः संशयः। केचित्सप्त प्राणाः तथा चक्षुर्घ्राणरस
ना वाक् श्रोत्र मनस्त्वगिति॥ केचिदष्टौ प्राणाग्रहत्वेन बंधनेन गुणेनकं कीर्त्तितेत्तथा
प्राणरसनवाक्चक्षुःश्रोत्रमनोहस्तत्वंमिति॥ तत्र ग्रहाएषां तु विषया अतिग्रहाः अष्टा
वेव। प्राणो वै ग्रहः सोऽपानेनातिग्राहेण गृहीतोऽपानेन हि गंधान्जिघ्रतीत्यादिना संदर्भे
णोक्ताः केचिन्नव। तथा सप्त वै शीर्षण्याः प्राणा द्वाववाञ्चाविति॥ द्वे श्रोत्रे द्वे चक्षुषी द्वे नासे वागिति
सप्त पायूपस्थौ बुद्धिमनसी वा अवांचाविति नव॥ केचिद्दश नव वै पुरुषे प्राणाः उक्ताः नाभि
र्दशमीति॥ केचिदेकादश दश मे पुरुषे प्राणाः। तथा बुद्धीन्द्रियाणि प्राणादीनि पंचकर्मेंद्रियाणि

पि हस्तादीनि पंच आत्मैकादशः॥ आप्नोति व्याप्नोत्यधिष्ठानेनेत्यात्मा मनः स एकादश इति॥ क्वचि
द्द्वादश सर्वेषां स्पर्शानां त्वगेकायनमित्यत्र तथा त्वक् नासिका रसन चक्षुः श्रोत्र मनो हृदय हस्त
पादोपस्थपायुवागिति॥ क्वचिदेत एव प्राणा अहंकाराधिकास्त्रयोदश। एवं विप्रतिपन्नाः प्रा
णोपपत्तो प्रतिसमाधयः। अत्र प्रश्नपूर्वं पूर्वपक्षं गृह्णाति। किं तावत्प्राप्तं सप्तैवेति। सप्त प्राणाः
कुतः गतेः अवगतेः श्रुतिभ्यः सप्त प्राणाः प्रभवन्तीत्यादिभ्यः। न केवलं श्रुतितोऽवगति
र्विशेषणादप्येवमेवेत्याह। विशेषितत्वाच्च सप्त वै शीर्षण्याः प्राणा इति ये सप्त शीर्षण्याः श्रो
त्रादयस्ते प्राणा इत्युक्ते तु तरेषामशीर्षण्यानां हस्तादीनामप्राणत्वं गम्यते यथा दक्षिणेना दृशा
पश्यतीत्युक्ते वामेन न पश्यतीति गम्यते॥ एतदुक्तं भवति॥ यद्यपि श्रुतिविप्रतिषेधोपप
पि न्यूनपूर्वसंख्यास्तु न परा कांक्षा संख्यानां निवेशः॥ तथाप्यवशिष्ट एकैकेन हीनां संख्या ना
म संभवादेकस्याः कल्प्यमानायाः सप्तत्वमेव युक्तं। प्राथम्यात् लाघवाच्च वृत्तिमात्रमेव वि
वक्ष्यपात्वक्ष्यत्वादयोगमपि तथ्या इति प्राप्तमेवं प्राप्त उच्यते॥ हस्तादयस्तु स्थितेऽतो नैवं

बा.२।४। नैवं॥ तुशब्दः पक्षं व्यावर्त्तयति न सर्वमेव किंतु हस्तादर्शोपि प्रामाण्यं प्रमाणांतरादेकादशत्वे प्रामाण्यं नो
क्षिप्यते तो क्लिश्नन्सार्थं विभक्तिं न जानाति॥ नैवं लाघवात प्रापस्याच्च सप्तत्वमित्यपद्धत कार्ष॥ एतदुक्तं भ
३ वति॥ यद्यपि स्मृतयश्च ततः प्रमाणतया न पेक्षाः तथापि परस्परविरोधान्नार्थतत्वपरिच्छेदायालं
न च संदिग्धवस्तुनिरूपानुष्ठानं इव विकल्पः संभवति तस्मात्प्रमाणं तत्सोपनीतार्थविशेषेण व्यवस्था
प्यते। यथा स्रुवेणावद्यतीति मांसपुरोडाशावदानासंभवात्संभवाच्च द्रवावदानस्य स्रुवाव ३
दानं द्रवाणामिति व्यवस्थाप्यते। एवमिहापि रूपादिबुद्धिपंचककार्यव्यवस्थातः चक्षुरादिबुद्धिं
द्रियपंचकरणपंचकव्यवस्था न स्पर्शादयः सत्त्वपीतरेषु घ्राणादिषु गंधाद्युपलब्ध्यनुमितसद्भावे
षु रूपादीनुपलंभते तथा वचनादिलक्षणकार्यपंचकव्यवस्थातो वाक्पाण्यादिलक्षणक
र्मेंद्रियपंचकस्य व्यवस्था॥ न हि जातु मूकादयः सत्त्वपि विहरणाद्यवगतसद्भावेषु पादा
दिषु बुद्धींद्रियेषु वा वचनादिमंतो भवंति। एवं कर्मेंद्रियाणां संभवित्वात्संकल्पादिक्रि
याव्यवस्थापनात् करणव्यवस्थानुमानं। एकमपि चानतः करणमनेककृत्यकारि भविष्यति

यथाप्रदीपएको रूपप्रकाशवर्त्तिविकारस्नेहशोषणहेतुः तस्मान्नातः करणभेदः॥ एकमेवांत
तः करणं मन इत्यन्नमनइतिचाभिमानादहंकार इति चाध्यवसानाद्बुद्धिरितिचाख्यायते वृत्तिभे
दाच्चाभिन्नमपि भिन्नमिवोपचर्यते त्रयमिति॥ तदेवं तु एकमेव भेदे प्रमाणाभावात्॥ तदेवमे
कादशानां कार्यकरणव्यवस्थानादेकादश प्राणा इति स्थितं राजसी॥ तदनुगुणतयापतितराः अंत
र्यान्नेतव्याः तत्रावधुत्य वाहेनसमाप्य नवदशसंख्याकृतयः यथैकं वर्णीते द्वौ वर्णीत इति
त्रीन्वर्णीतइत्येतदानुगुण्यात् द्वादशत्रयोदशसंख्याकृतौ तु कश्चिद्वृत्तिभेदेनाभेदेऽपि भेदं विव
क्षितोपासनादिपरतया नेतव्यौ तस्मादेकादशैव प्राणा इति सिद्धं॥ अपि च शीर्षण्यानां यत्स्वत
न्त्रधानं तदपि च तुच्छैव व्यवस्थापनीयं प्रमाणांतरविरोधात्॥ न खलु दृश्यते चक्षुषी रूपोपलब्धि
लक्षणस्य कार्यस्याभेदात्॥ पिहितैकचक्षुषस्तु न तादृशी रूपोपलब्धिर्भवति यादृशी समग्रच
क्षुषः तस्मादेकमेव चक्षुः॥ अधिष्ठानभेदेन तु भिन्नमिवोपचर्यते॥ कारणस्यापेक्षगोलकग
तेन चक्षुरवयवेनोपलंभः॥ एतेन प्राणश्रोत्रे अपि व्याख्याते॥ इयमपरास्तत्र प्रयोजना॥

बा॰ श्री॰ ४

४

सप्तैव प्राणाः चक्षुः घ्राणं रसनं वाक् श्रोत्रं मनस्त्वक् च उक्ता इति मन्तः स्युः सप्तानामेव गति श्रुतेः विशेषितत्वा

च्चेति व्याख्यातुं शंकते ननु सर्वस्या श्रुतेति ॥ अस्योत्तरं विशेषितत्वादिति ॥ चक्षुरादयः पञ्च बुद्धीन्द्रियत्वानु

क्त्वैते विशेषिताः तस्मात्सर्वशाखस्य प्रकृतापेक्षत्वात् सप्तैव प्राणा उक्ता मन्यन्ते ॥ न पाण्यादय इति प्राप्ते ब्रो

म पति नन्वत्र विज्ञानमस्तीति ॥ न विज्ञानानीत्याह हस्तादयस्तेनान्ये उक्तास्तं परिहरति नैष दोषः स्थि

तं तमाह हस्तादयस्त्वपरे सप्तभ्योऽतिरिक्ताः प्राणा उक्ता इति मन्यते ग्रहत्वश्रुतेः हस्तादीनां

एवं खल्वेषां ग्रहत्वाम्नानमुपपद्येत यथा मुक्ते रात्मानेव श्रीखण्डितस्पाषाणैः कर्मशरीरव

देषां ग्रहत्वं नाम्नायेत ॥ अत एव स्मृतिरेषां सप्तत्वबाधितामाह पुर्यष्टकेनेति ॥ तपापर्वणश्च

तिरप्येषामेकादशानामुक्ता ॥ तिं व इति तस्माच्छ्रुतं तरेभ्यः स्मृतेश्च सर्वशाखाद्यपि संकोचा न्नेक

वैषामुपपन्नम् एकोऽस्मिन्नैवं यद्युक्तमेवेति ॥ किं नु प्रत्यर्थो नार्थस्य ग्रहत्वं संख्येति सिद्धं ॥ अण

वश्च ॥ अत्र संख्यानामाह कारिकत्वादिभिः प्राणमहंकारस्य वृत्त्यन्तरगमनं डलव्यापित्वात्सर्वगता

प्राणाः ॥ वृत्तिरेषां शरीरदेशेतयाप्यादेशिकीति त्रिविधनावगत्या गतिश्रुतिरिति मन्यंते तान्प्रत्य

हस्तएवास्य प्राणाः। अनुद्भूतरूपस्पर्शतावाणुत्वं दुरधिगमत्वान्नतु परमाणुत्वं देहव्यापिकार्यानु
त्पत्तिप्रसंगात्नापकृतस्य शिशिरह्रदनिमग्नस्य सर्वांगीणशीतस्पर्शोपलब्धिरस्तीत्युक्तं॥ एतदुक्तं
भवति॥ यदि सर्वगतानीन्द्रियाणि भवेयुस्तदा व्यवहितविप्रकृष्टवस्तूपलंभप्रसंगः सर्वगतत्वे
पि देहावच्छिन्नानामेव करणत्वमिन्द्रियत्वमिति न व्यापिनामिन्द्रियभावः। तथा च नाममात्रे विसं
वादो नर्थोऽपि स्वस्मामित्तदिन्द्रियमस्त्येतमनवच्छिन्नवृत्तिरिति सिद्धमणव प्राणा इति॥ श्रेष्ठश्च॥ नके
वलमितरे प्राणा ब्रह्मविकाराः श्रेष्ठस्य प्राणो ब्रह्मविकारः नासदासीदित्यधिकृत्य प्रवृत्ते ब्रह्मसू
क्तेनासदासीयेऽस्मिन्प्रागानीदिति प्राणव्यापारस्य वर्णनात्सत्ति च व्यापारवति व्यापारानुपपत्तेः।
प्राणस्सद्भावापेक्षत्वस्योक्तेस्तन ब्रह्मविकारः प्राण इति मन्वानस्येव हस्तिविरोधेऽपि चस्कंपो
म रोपागतिपक्षतः एवंपदाः॥ रामन्तरस्तु बहुश्रुतिविरोधादेवानीदिति न प्राणव्यापारप्रति
पादनी किंतु स्वाच्छिकारणमानीज्जीवतिस्मस्वासीदिति यावत्॥ तेनेतत्सद्भावप्रतिपादनप
रोऽपेक्षत्वे चस्योताल्पेदमिति गमयितव्यं तस्माद्बहुश्रुत्यनुरोधान्मुख्यस्यापि प्राणस्य

वा.रा.भ

५

ब्रह्मविकारत्वमिति सिद्धं॥ न वायुक्रिये पृथगुपदेशात्॥ संप्रति मुख्यप्राणस्वरूपं निरूप्यते। अत्र हि यः
प्राणः स वायुरिति श्रुतेर्वायुरेव प्राण इति प्रतिभाति॥ अथवा प्राण एव ब्रह्मणश्चतुर्थः पादः स वायुना
ज्योतिषेति वायोर्भेदेन प्राणस्य श्रवणात्तद्विरोधात् वरं तन्त्रान्तरीयमतेन प्राणस्य स्वरूपं च समस्त
२ तोचाविन सर्वेकपंचिनेष्येते तु तिसामान्यकरणवृत्तिरेव प्राणोऽस्तु न वा तत्रापि करणेभ्यः पृथ
क्प्राणस्यानुक्रमणस्यातिविशेषः वृत्तिवृत्तिमतोर्भेदादिति पूर्वपक्षे॥ सिद्धान्तस्तु न सामान्येन्द्रि
यवृत्तिः प्राणः स हि मिलितानामेवेन्द्रियाणां वृत्तिर्भवेत् प्रत्येकं वा न तावन्मिलितानामेकद्वित्रिच
तुरिन्द्रियाभावे तदभावप्रसंगात्। न खलु चूर्णहरिद्रासंयोगजन्मारुणगुणस्तयोरन्यतरा
भावे भवितुमर्हति॥ न चैव बहुविष्टिसाध्यं शिबिकोद्वहनं द्वित्रिविष्टिसाध्यं भवति। न चैकैक
साध्यं तदपि सति सामान्यवृत्तित्वानुपपत्तेः॥ अपि च यत्संभूयकारकाणि निष्पादयन्ति तत्प्रधा
नव्यापारानुगुणावान्तरव्यापारेणैव यथा वयसां प्रातिस्विको व्यापारः पंजरचालनानुगुणः। न
चेन्द्रियाणां प्राणे प्रधानव्यापारे जनयितव्ये ज्ञातचरः कश्चिदवान्तरव्यापारस्तदनुगुणः॥

ये च रूपादिप्रत्यया न ते तदनुगुणाः तस्मान्नेन्द्रियाणां सामान्यवृत्तिः प्राणस्यापानवृत्ति वृत्तिमतोः क
थं चेन्द्रियवित्त्वया न पृथगुपदेशोपगमयितव्यः तस्मान्न क्रिया नापि वायुमात्रं प्राणः किंतु वायुमेदए
वाध्यात्ममापन्नः पंचव्यूहः प्राण इति। स्यादेतत्॥ यथा चक्षुरादीनां जीवं प्रति गुणभावत्वाज्जीवस्य
श्रेष्ठत्वाज्जीवः स्वतंत्र एवं प्राणोपि प्राधान्यात्तच्छ्रेष्ठत्वाच्च स्वतंत्रः प्राप्नोति न च द्वयोः स्वतंत्रयोरेक
स्मिन् शरीरे एकवाक्यत्वमुपपद्यत इत्यपर्यायेण विरुद्धानेकदिक्क्रियपतयादेहउन्मथ्येतेति प्राप्त उ
च्यते॥ चक्षुरादिवत्तु तत्सहशिष्ट्यादिभ्यः। यद्यपि चक्षुराद्यपेक्षया श्रेष्ठत्वं प्राधान्यं च प्राणस्य
तथापि संहतत्वादचेतनत्वाद्भौतिकत्वाच्च चक्षुरादिभिः सहशिष्टत्वाच्चक्षुरूपार्पितत्वात्स्वरूपं प्रतिपार
तंत्र्यं शरीरयता सनादिवच्चैवेतत्तथा च यथास्मै त्रीइतरे पुनैर्यौगिकेषु प्रधानमपि कात्मानमपेक्षा
स्वातंत्र्य एवं प्राणोपि चक्षुरादिषु प्रधानमपि जीवे स्वतंत्र इति॥ स्यादेतत्॥ चक्षुरादिभिः सह
पाठाने न करणं चेत्प्राणस्यैवं स्यात्ति चक्षुरादि विषयरूपादिवत्तस्यापि विषयो न केवलं व्यं॥ न
चैतद्धुः संवक्तुं एकादशकरणगणेन न प्राकोपपद्यते ति दोषं परिहरति प्रकरणत्वाच्चैतद्देवमस्यापाहि

वा॰ राजू॰ दर्शयति॥ नप्रमाणः परिच्छेद धारणादिकरणमस्माभिरभ्युपेयते येनास्य विषयांतरमपि ष्येतत्का
दृश्यते च करणेनो व्याकुप्यत। अपितु प्राणांतरासंभवि देहेंद्रियविधारणार्थं रणं प्राणः तन्न भ्रांतिप्र
६ बंधेन दर्शितं न केवलं शारीरेंद्रियधारणमस्य कार्यं॥ अपि च॥ पंचवृत्ति मनो वद्वपदिश्य
ते॥ विपर्ययो मिथ्याज्ञानमतद्रूपप्रतिष्ठं यथा मरुमरीचिकादिषु सलिलादिबुद्धयः॥ अतद्रूप
प्रतिष्ठत्वाच्च संशयोप्यनिश्चितस्यैकाप्रतिष्ठानात् यतः सोपि संगृहीतः॥ शब्दज्ञानानुपाती वस्तु
शून्यो विकल्पः॥ यथा हि मिथ्याज्ञाने व्याप्तिर्वस्तुशून्यता तथापि न तस्य व्यवहारहेतुता विकल्पस्य तु
पंडितरूपविचारासहस्यापि शब्दज्ञानमाहात्म्यात् व्यवहारहेतुभावो यथा पुरुषस्य चै २
तन्यमिति॥ न हि चैतन्यपृथक्संबंधोस्ति॥ तस्य भेदाधिष्ठानत्वात्॥ चैतन्यस्य पुरुषाद्दत्तं तामेदाते॥
यद्यपि जाग्रद्भावप्रत्ययालंबना वृत्तिर्निद्रेष्यते तथापि विक्षेपसंस्कारलक्षणं मनोवृत्तिरिहा
स्पर्धेति सर्वमवदाते॥ अभ्या॥ समस्तानि भिन्नानैरिति निम्नेतत्र बणाद्विभुः प्राणः स मः सुषिरो
त्पाद्यास्तु अतयो विभो रप्यवच्छेदादुविषयंति॥ यथा विभुना आकाशस्य घटकरकाद्यवच्छेदात्

नागदेवस्यारति शीलवृत्तिसंस्कारदृढवृत्तिपरिपाच्यदूर्शयः॥

गमतामात्रेणशरीरव्यापिनोप्यणुत्वमुपचर्यते न तत्वेन तन्निरुक्तमधःकात्स्न्यपत्वस्य विभुत्वान्नानंत दृष्टि र

कुतादिसाम्यमितिप्रासंगाहमत्रएतस्य॥ उक्तोतिगतागतिश्रुतिभ्यश्च धार्मिकस्य प्राणस्यावच्छिन्न

तानविभुत्वाद्दुरधिष्ठेविकेनसत्त्वात्मनासमष्टिव्यष्टिरूपेणत्वाधार्मिकेनरूपेणतदाश्रितात्म

समःपुष्टिरेत्येवमाधाःअतपोदेहसाम्यमेवप्राणस्याहुःस्वरूपतोनतुवरकाकामाववत्तरोपाधिकत

पाकंपंचिन्नेतव्याइति॥ज्योतिराद्यधिष्ठानंतुतदामननात्॥यद्विपत्कार्यंकुर्वन्नेषतत्स्वमहिम्नैव मे

वकरोतीत्येवतावदुत्सर्गःपराद्यधिष्ठानेनतस्यवलवत्प्रमाणेनतरवगात्॥स्यादेततत्वास्या

दीनांतद्वाप्यधिष्ठितानामचेतनानांकार्यकारित्वदर्शनाच्चेतनत्वेनेंद्रियाणामप्यधिष्ठातृदेव

ताकल्प्यतेतिचेतनजीवस्यैवाधिष्ठातृत्वंचेतनस्यविप्यमानत्वात्त्वाग्निर्वाग्भूत्वामुखंप्राविश

दादित्यादिश्रुतिःस्पादेवतानामधिष्ठातृत्वमभ्युपगतंतुपुंसांअनेकाधिष्ठानाभ्युपगमेहि

तेषामेकाभिप्रायनियमनिमित्ताभावात्किंचित्कार्यमुत्पद्येतविरोधात्॥अपिचयइंद्रिया

णामधिष्ठातारएवभोक्तारोदेवतानांभोक्तृत्वेनस्वामित्वेशरीरइतिनजीवःस्वामीस्यात्

भोक्ताच॥तस्मादग्न्याद्युपचारोवागादिष्वेप्रकाशकत्वादिनाकेनचिन्निमित्तेनगमयितव्यो

वा॰।रा॰।४। ननु स्वकरूपेणाग्न्यादिदेवतानां मुखाद्यनुप्रवेश इति प्राप्तं ॥ एवं प्राप्त उच्यते नानाविधास्तावत
६ त श्रुतिषु स्मृतिषु च तत्र तत्र वागादिष्वग्न्यादिदेवताधिष्ठानमवगम्यते ॥ न च तदसत्यमनुपप
न्नं लोकेन व्याख्यातुमुचितं न च स्वरूपोपयोगभेदज्ञानविरहितो जीवस्येंद्रियाधिष्ठातृत्वसं
भवः ॥ संभवति तु देवतानामिंद्रियाधिष्ठानज्ञानेन सामर्थ्यात्तत्वतीतानां स्वरूपभेदतदुपयोग
भेदविज्ञानं ॥ तस्मात्ता एव देवता ॥ तत्तत्करणाधिष्ठात्र्य इति युक्तं न तु जीवः ॥ भवतु वा जी
वोप्यधिष्ठाता तथाप्यदोषः ॥ अनेकेषामप्यधिष्ठातृत्वं भवेत् परमेश्वरो हि नियंतांतर्यामीत्यादि
रा प्रतिपित्सवोपि न विप्रतिपत्तुमर्हंति ॥ तथा चैकेनानुस्ततया न कार्यो विरोधः प्रत्यूहः ॥ न चैतावता दे
वतानां तत्र शरीरे भोक्तृत्वं नाग्न्यादेवतारूपमधिष्ठितेष्वपि तस्माद्विकारादेर्भोक्तारमपि नस्ता
स्येव एवं देवता अधिष्ठात्र्योऽपि न भोक्त्र्यः तासां तावन्मात्रस्यत्वात् ॥ भोक्तात्र जीव एव
का न चैनं नरादिशरीरे सोचितं दुःखबहुलमुपभोगं स्वकर्मोपयो देवता अर्हंति ॥ तस्मात्प्राणाना
मधिष्ठात्र्यो देवता इति सिद्धं शेषमतिरोहितार्थं तदपि तत्र दुःखपालितं तद्व्यपदेशादन्यत्र श्रेष्ठात्प्राणात् ॥

स्त्रात्मनो वृत्तिरिंद्रियाणामिंद्रियाणि वास्य पंचेंद्रियस्य श्रेष्ठस्य च प्राणस्य वृत्तयो भविष्यंति ॥ तद्भावाभा
वानुविधायि भावाभाववत्वमिंद्रियाणामत एवानुभवसिद्धं तथा च प्राणस्य दुःस्वैकस्यान्यापमनेकार्थत्वं
न भविष्यति वृत्तीनां वृत्तिमतः तत्वांतरत्वाभावात् ॥ तत्वांतरत्वे त्विंद्रियाणां प्राणशब्दस्यानेकार्थ
त्वमसज्जेत इंद्रियेषु लाक्षणिकत्वं वा। न च भेदव्यपदेशो भवेल्लक्षणापुरस्काराज चानन्यत्वात् ॥ न च भेदेन व्यपदे
शो भेदसाधनमेतस्माज्जायते प्राण इत्यादि मनसोपींद्रियेभ्योस्ति भेदव्यपदेशाद् इत्यनिंद्रियत्व
प्रसंगः ॥ अस्तिव शाक्तं तस्येंद्रियत्वे इंद्रियाणामपि प्राणाभेदेन व्यपदिष्टानामप्यस्ति प्राणस्वभाव
त्वे हंतास्यैव रूपमसामेति श्रुतिः ॥ तस्मादुपपन्नं श्रुते प्राणस्यैव वृत्तय इकारस्तेंद्रियाणि
न तत्वांतराणीति ॥ एवं प्राप्त उच्यते। मुख्यात्प्राणात्तत्वांतराणींद्रियाणि तत्र तत्र भेदेन व्यपदेशात्
न तु प्राणप्राणस्तत्व लक्षणाविरुद्धधर्मा सकृत्प्रयोगेन कृतेः। अपि च प्राणभेदाच्च ॥ देहधारणं हि प्राणस्य
क्रियापि पालोचनमननेत्वेंद्रियाणां न च तत्प्राणभावाभावानुविधानं तद्वृत्तितामावहति ॥ देहेन
व्यभिचारात् ॥ प्राणरूपो हि देहान्वयव्यतिरेकानुविधायिनो न च देहात्मानः ॥ यापि च प्राणरू

८।२।१४।
वी.

पतामिंद्रियाणां सन्निदधातीत्याकृतिस्तत्रापि चौर्वापर्यालोचनप्रभेदएवप्रतीयतइत्युक्तंभाष्यकृता
तस्माद्धेतुकृतिविरोधात्सर्वोपरविरोधात्त्र प्राणरूपतामिधानस्येंद्रियाणांजसम्पत्ततयाभा
क्तंगम्यतिव्येम नसस्त्विंद्रियत्वेस्मृते रवगते ऽचिद्रियेभ्योभेदेनोपादानेगोबलीव
र्दन्यायेनरूपवैंद्रियाणांवर्त्तमानमात्रविषयत्वान्मननस्तुत्रैकालस्यगोचरत्वात्भेदेनाभि
धानं॥नचप्राणेव्यपदेशभेदेवाहुल्यंतथाप्यानेनैवयुक्तं॥प्राणरूपताश्रुतेश्चगतिर्दर्शितातथा
उपेक्षप्राणशब्दस्यमुख्यत्वादिंद्रियेषुतत्स्वत्वांतरेषुलाक्षणिकःप्राणशब्दइत्युक्तं॥नचमुख्य
त्वानुरोधेनावगतभेदयोरैक्यं युक्तंकामं ह्युङ्गादीनांनीरादिभिरैक्यमिति॥ऽन्येनतुभेदसाध
प्याहारमिथ्यायाभेदश्रुतेरित्तिपोनरतस्यभियाचतत्रादस्यचानेतरेरूपसामर्थ्यंकल्पतां अन्यथा
वर्णोपोचकुः॥किंमेकादशैववागादयइंद्रियाणाहोप्राणेणपीतिविशयेइंद्रस्यात्मनो॥लिंगामि
द्रियंतथापि चवागादिवत्प्राणस्यापींद्रलिंगोक्तिः॥नचरूपादिविषयालोचनकरणत्वेंद्रियताक्षा
लोकस्यापींद्रियत्वप्रसंगात॥तस्माज्जीवितकारणेदुर्लिंगमिंद्रियमिति वागादिवत्प्राणेणापींद्रियमिति

वा

प्राणं। एवं प्राप्ते ऽभिधीयते इंद्रियाणि वागादीनि श्रेष्ठात् प्राणादन्यत्र कुतः ॥ तेनेंद्रियशब्देन तेषामेव
वागादीनां व्यपदेशात् ॥ नहि मुख्यप्राणे इंद्रियशब्दो दृष्टश्चरः । इंद्रलिंगतानुवृत्तत्वेऽपि मात्र निमित्तं प
प्राणस्थतीति गौणिनि प्रवृत्तिनिमित्तं तत्तु देहाधिष्ठानत्वे सति रूपाद्यालोचनकरणत्वं ॥ जूदं चास्य
देहाधिष्ठानत्वे पर्युदहनानुग्रहोपघाताभ्यां तदनुग्रहोपघातौ तपाचेना लोकस्येंद्रियत्वप्रसंगः ॥
तस्मात् द्रूहे वागादय एवेंद्रियाणि न प्राण इति सिद्धं ॥ भाष्यकारीयं त्वधिकरणंम्ने इच्छन्तोरित्यादि
मत्रेष्वनेयं ॥ संज्ञामूर्तिक्लृप्तिस्तु त्रिवृत्कुर्वत उपदेशात् ॥ सत्प्रक्रियायां तेजोऽबन्नानां सृष्टेः तेजसेजते हतेत्यादिना
सेदभेरागतेजोबन्नानां त्रिविधापदिश्यते ॥ सेयं देवतैक्षत हंताहमिमास्तिस्रो देवता अ
नेन जीवेनात्मनानुप्रविश्य नामरूपे व्याकरवाणि तासां त्रिवृतं त्रिवृतमेकैकां करवाणी
ति ॥ अत्र संशयः ॥ पूर्वोक्तो बहुभवनसमीक्षणप्रयोजनमस्यापि सर्वथा नानिष्पन्नामिति पुनरी
क्षां कृतवती बहुभवनमेव प्रयोजनमुद्दिश्य रूपं हे तेदानीमहमिमास्तिस्रो देवता अनेन जीवेनात्मना ...
स्रो देवताः । एवं स्वप्राधान्येनुभूतेन संप्रतिस्मरणं संनिधापितेन जीवेनात्मना धारणं त्रीत्म

वा॰ र॰ ४। नानुप्रविश्य तु आदर्शादिगत मात्रतया मादर्श इव मुखबिंबं तोय इव चंद्रमसो बिंबं छायामात्रतयानुप्र
८ विश्य नामरूपे च ते व्याकरवाणि विस्पष्टं करवाणीदमस्य नामेदं च रूपमिति तासां त्रिवृत्करण
देवतानां त्रिवृतं त्रिवृतं तेजोबन्नानामात्मिकामात्मिकामेकैकां देवतां करवाणीति तत्र संशयः
किं जीवकर्तृकमिदं नामरूपव्याकरणमाहो परमेश्वरकर्तृकमिति। यदि जीवकर्तृकं ततस्त्वाश्रो
वे नामरूपयोर्निर्वाहितेत्यादिविरोधादनध्यवसायः॥ अथ परमेश्वरकर्तृकं ततो न विरोधः तत्रोदि
त्यडवित्थादिनामकरणे च घटपटादिरूपकरणे च जीवस्य कर्तृत्वदर्शनादिहापि त्रिवृत्करणेना
मरूपकरणे चास्ति संभावना जीवस्य तथा च योग्यत्वादनेन जीवेनेति व्याकरवाणीति प्रधा
नक्रियया संबध्यते न त्वानन्तर्यादनुप्रविश्येत्यनेन संबध्यते। प्रधानपदार्थोपि संबंधो हि साका
ङ्क्षेषां गुणभूतानां पदार्थानामौत्सर्गिकः तादर्थ्यान्नेषां तस्य तु कृतित्वाद्धारसंभवात् परस्परा
श्रयणं सत्त्वात्संभवस्वयोग्यतयादर्शितः॥ ननु सेयं देवतेति परमेश्वरस्याकर्तृत्वे श्रूयते सत्यं
प्रयोजकतया तु तद्विवक्षति॥ यथा लोके चारेणाहं परसैन्यमनुप्रविश्य संकलयानीति॥ यदि

नं
पुनरस्य साक्षात्कर्तृभावो भवेदनेन जीवेनेत्यर्थकं स्यात् ॥ न हि जीवस्यान्वयाकरणभावो भवितु-
मर्हति ॥ प्रयोजककर्तृत्वेऽस्तु साक्षात्कर्तृत्वं कारणं भवति ॥ प्रधानक्रियोद्देशेन प्रयोजकेन प्रयोज्यकर्तृत्वमी-
पनात् ॥ तस्मादत्र जीवस्य कर्तृत्वे नामरूपव्याकरणेऽन्यत्र तु परमेश्वरस्येति विरोधादनध्य-
वसाय इति प्राप्ते एवं प्राप्ते उच्यते परमेश्वरस्यैवेहापि नामरूपव्याकर्तृत्वमुपदिश्यते न तु
जीवस्य तस्य प्रधानक्रियासंबंधं प्रत्यपयोगपत्तेः ॥ ननु चान्यत्र डित्थडवित्थादिनामकर्मणि
घटशरावादिरूपकर्मणि च कर्तृत्वदर्शनादिहापि योगपत्ता संभाव्यत इति चेत् न गिरिनदीस-
मुद्रादिनिर्माणसामर्थ्येनाप्यल्पभावपरिच्छिन्नेन संभावनाप्यवधानात् ॥ तस्मात्परमे-
श्वरस्यैवात्र साक्षात्कर्तृत्वमुपदिश्यते न जीवस्य ॥ अनुप्रविश्येत्यनेन तु संनिहितेनास्य संबं-
धोपयोगपत्त्वात् ॥ न चानर्थकं त्रिवृत्करणस्य भोक्तृजीवार्पितत्वात् तदनुप्रवेशाभिधानस्यापि नता-
त् ॥ स्यादेतत् अनुप्रविश्य व्याकरवाणीति समानकर्तृत्वे कः स्वरणात् प्रवेशनकर्तृ जीव-
स्यैव व्याकर्तृत्वमुपदिश्यते अन्यथा तु परमेश्वरस्य व्याकर्तृत्वे जीवस्य प्रवेष्टृत्वे भिन्नकर्तृ

ना· १३१४ कर्त्वेनन्ताः प्रयोगो व्याहन्येतेत्यतआह न वचनीयो नामेति । श्रुतिरेहितापि मन्यत । मीमांसादि
मीमांसं पद्यादर्शमितरयोस्त्व ॥ अत्र भाष्यकृतो तेरस्तत्र शेषतया सूत्रमेतद्द्वयोपदर्शीनपरतयाव्या
ख्यातं । शंकानिराकरणार्थत्वमप्यस्य संबन्धं तथा हि पोनस्यान्तिको भागः तन्मन स्तेजसस्तुपोऽ
१· णिको भागः स्वाभिति ॥ अत्र हि कैश्चाद्वानोसा ख्यानान्वाज्ञिविप्रतिपत्तिः ॥ तत्र कारणं मनोनि
त्यमीचद्दते । सांख्या स्वाहंकारिके वाग्नेन सो अन्नभागताव चनेत्वन्नसंबेधलक्षणार्थं ॥ अन्नो
पयोगे हि मनः स्वस्थं भवति ॥ एवेवाचोपि पादेवेनेतेजः सामग्रमप्यहनीयं तत्रेदमुपतिष्ठते । मांसा
दीति ॥ वागग्नेसेइति वचनवीमांसापामिथ्यानेत्तिद्वेन सहस्राध्यस्योपन्यासो दृष्टांतत्वाभायपपा
मांसादिभौमाप्येववाग्नेसे अपि तैजसभौमे इत्यर्थः ॥ एतदुक्तं भवति ॥ न तावद्भूतव्यति
रिक्तं मनक्कार्दिविनित्यंब्रह्मज्ञानेन सर्वज्ञान प्रतिज्ञाव्याघातात ॥ बहुश्रुतिविरोधाच्च ॥ ना
प्याहंकारिके अहंकारस्य सांख्याभिमतस्यातत्त्वस्याप्रमाणिकत्वात । तस्मादसतिवाधके श्रुति
रोजसीनान्यपाकपांचेनेतुमुच्यतेति ॥ केचित्तु दोषमित्युक्तं तदोषंदर्शयति अत्राहप्रवेपद्योपाद

सर्वमेवेति ॥ वैशेष्यात्तु तद्वादस्तद्वादः ॥ त्रिवृत्करणाविशेषेपि यस्य यत्र भूयस्त्वं तेन
तस्य व्यपदेश इत्यर्थः ॥ ॥ इति श्रीभगवत्पादशारीरकभाष्यविभागे भामत्यां
श्रीवाचस्पतिमिश्रविरचिते द्वितीयोऽध्यायस्य चतुर्थः पादः समाप्तः द्वितीयोऽध्यायः ॥
सहस्रेण संपादितः वेशीधरेण श्रीधरान्वयोद्भवेन ॥ ॥ ॥ ॥ ॥

वा·२४॥
११

इतिवाचस्पतिद्वितीयाध्याय:
समाप्त: